

This item is the archived peer-reviewed author-version of:

“De remediëring van schendingen van Unierichtlijnbepalings: bevestiging zonder verheldering verheldering (Zaak C-261/20, Thelen Technopark Berlin)

Reference:

Van Reempts Fien.- “De remediëring van schendingen van Unierichtlijnbepalings: bevestiging zonder verheldering verheldering (Zaak C-261/20, Thelen Technopark Berlin)
SEW : tijdschrift voor Europees en economisch recht - ISSN 0165-098X - 4(2023), p. 198-203

De remediëring van schendingen van Unierichtlijnbevestigingen: bevestiging zonder verheldering

Zaak C-261/20, Thelen Technopark Berlin

Arrest van 18 januari 2022 (Grote kamer), ECLI:EU:C:2022:33; conclusie van A-G M. Szpunar van 15 juli 2021, ECLI:EU:C:2021:620

Prejudiciële verwijzing – Vrij verrichten van diensten – Artikel 49 VWEU – Richtlijn 2006/123/EG – Artikel 15 Richtlijn 2006/123/EG – Honoraria van architecten en ingenieurs – Verplichte minimumtarieven – Rechtstreekse werking – In de loop van een procedure voor een nationale rechterlijke instantie gewezen niet-nakomingsarrest

1. Inleiding

Het arrest *Thelen Technopark*¹ gaat tot op het hart van de decentrale handhaving van het Unierecht: de remedies voor schendingen van het Unierecht die kunnen worden ingeroepen door particulieren voor de nationale rechtbank. Opnieuw werd het Hof geconfronteerd met een van de meest cruciale, maar ook controversiële lijnen binnen zijn rechtspraak: het verbod op horizontale rechtstreekse werking van richtlijnen. Ook *Thelen Technopark* kan gelezen worden als een bevestiging van de klassieke positie van het Hof. Wat bij een nadere analyse van *Thelen Technopark* en de conclusie van de advocaat-generaal in die zaak echter vooral in het oog springt, is wat het Hof níét zei. De uitgewerkte voorstellen van advocaat-generaal Szpunar om de Dienstenrichtlijn in *Thelen Technopark* wél horizontale toepassing te laten vinden, illustreren namelijk de onduidelijkheid die heerst rond de voorwaarden die het Hof hanteert om richtlijnen in combinatie met het primair Unierecht horizontale toepassing te laten vinden. De loutere bevestiging van het Hof van het verbod op de horizontale rechtstreekse werking van richtlijnen, brengt ook in *Thelen Technopark* geen verheldering met betrekking tot de prangende vragen over de gevolgen die schendingen van richtlijnen in horizontale situaties met zich meebrengen.

---

¹ HvJ EU 18 januari 2022, C-261/20, ECLI:EU:C:2022:33 (*Thelen Technopark Berlin*) (hierna: arrest *Thelen Technopark*).

2. Feiten

Op 2 juni 2016 sloten MN, een ingenieur, en Thelen Technopark Berlin GmbH (hierna: Thelen), een vastgoedmaatschappij, een contract waarbij zij overeenkwamen dat MN zijn diensten zou aanbieden voor een bouwproject in Berlijn. Hiervoor zou MN een forfaitair honorarium van € 55 025 krijgen.²

Op 2 juni 2017 zegde MN de overeenkomst op. Een maand later ontving Thelen van hem een eindfactuur, die na aftrek van de reeds betaalde sommen € 102 934,59 bedroeg. MN berekende deze eindfactuur op basis van § 7 HOAI, de Duitse honorariumregeling voor architecten en ingenieurs.³⁴ De HOAI legt onder andere minimumtarieven vast voor de berekening van honoraria voor de basisdiensten van in Duitsland gevestigde architecten en ingenieurs. Uit § 7 HOAI volgt dat een onweerlegbaar vermoeden bestaat dat deze minimumtarieven bij een opdrachtverlening gelden, tenzij dit schriftelijk anders werd overeengekomen.⁵

Om de betaling van dit bedrag te vorderen, stelde MN een beroep in bij het *Landgericht Essen* (rechter in eerste aanleg Essen, Duitsland). Nadat deze rechter Thelen tot de betaling van € 100 108,34 beval, tekende Thelen hoger beroep aan tegen dit vonnis bij het *Oberlandesgericht Hamm* (hoogste rechterlijke instantie van de deelstaat Noordrijn-Westfalen, Hamm, Duitsland). Hoewel deze laatste rechter het eerdere vonnis gedeeltelijk aanpaste, veroordeelde ook hij Thelen tot betaling, ditmaal van de som van € 96 768,03, vermeerderd met rente.⁶

Thelen tekende wederom beroep aan tegen de veroordeling tot betaling, ditmaal in *Revision* bij het *Bundesgerichtshof* (hoogste federale rechter in burgerlijke en strafzaken, Duitsland), de verwijzende rechter *in casu*.⁷

---

² Arrest *Thelen Technopark*, punt 9.

³ Verordnung über die Honorare für Architekten- und Ingenieurleistungen van 10 juli 2013 (*BGBI.* 2013 I, p. 2276) (hierna: HOAI).

⁴ Arrest *Thelen Technopark*, punt 10.

⁵ Arrest *Thelen Technopark*, punten 6-8.

⁶ Arrest *Thelen Technopark*, punten 10-12.

⁷ Arrest *Thelen Technopark*, punt 13.

De verwijzende rechter herinnert het Hof eraan dat het in *Commissie/Duitsland*⁸ reeds oordeelde dat de HOAI onverenigbaar is met artikel 15 lid 1, artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 van Richtlijn 2006/123/EG.⁹¹⁰ Deze bepalingen stellen dat wanneer in een rechtsstelsel de toegang of uitoefening van een dienstenactiviteit afhankelijk wordt gesteld van niet-discriminerende eisen, zoals vaste minimumtarieven waaraan de dienstverrichter gehouden is, de lidstaat in kwestie moet nagaan of deze eisen voldoen aan de voorwaarden van non-discriminatie, noodzakelijkheid en evenredigheid. Aangezien Duitsland niet op voldoende wijze kon aantonen dat het opleggen van minimumtarieven noodzakelijk was voor de bescherming van de consumentenrechten en de kwaliteit van de diensten, oordeelde het Hof in *Commissie/Duitsland* dat de HOAI niet verenigbaar was met artikel 15 lid 1, artikel 15, lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn.¹¹

Het resultaat van het beroep in *Revision* zal volgens de verwijzende rechter afhangen van de vraag of artikel 15 lid 1, artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn rechtstreekse werking geniet in een horizontaal geschil. Mocht dit het geval zijn, dan zou § 7 HOAI vanwege zijn incompatibiliteit met het voornoemde artikel van de richtlijn buiten toepassing verklaard moeten worden in het geschil.¹²

Verder wijst de verwijzende rechter ook op de mogelijke rol die artikel 49 VWEU, dat de vrijheid van vestiging neerlegt, kan spelen voor de beslechting van het geschil. Naar het voorrangsbeginsel van het Unierecht moeten nationale bepalingen die strijdig zijn met de bepalingen van de Verdragen immers buiten toepassing worden gelaten, ook in horizontale geschillen. De vaststelling van het Hof dat de HOAI ook strijdig is met artikel 49 VWEU, zou dan ook bepalend zijn voor de beslechting van het geschil.¹³

Op basis van deze beschouwingen, richt de verwijzende rechter zich tot het Hof met de vraag om zich bij uit te spreken over de volgende prejudiciële vragen:

---

⁸ HvJ EU 4 juli 2019, C-377/17, ECLI:EU:C:2019:562 (*Commissie/Duitsland*) (hierna: arrest *Commissie/Duitsland*).

⁹ Richtlijn 2006/123/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 betreffende diensten op de interne markt (*PbEU* 2006, L 376/36) (hierna: Dienstenrichtlijn).

¹⁰ Arrest *Thelen Technopark*, punt 14.

¹¹ Arrest *Commissie/Duitsland*, punten 93-97.

¹² Arrest *Thelen Technopark*, punt 15.

¹³ Arrest *Thelen Technopark*, punt 22.

1. Heeft artikel 15 lid 1, artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn rechtstreekse werking zodanig dat een nationale rechter in een horizontaal geschil § 7 HOAI, dat reeds strijdig werd verklaard met de voornoemde bepalingen, buiten toepassing moet laten in een horizontaal geschil dat bij hem voorligt?¹⁴
2. Indien het antwoord op de eerste vraag negatief is:
  - a. Is de Duitse nationale regeling die bindende minimumtarieven vaststelt voor plannings- en toezichtsdiensten van architecten en ingenieurs zoals neergelegd in § 7 HOAI strijdig met de vrijheid van vestiging zoals neergelegd in artikel 49 VWEU of met andere algemene beginselen van het Unierecht?
  - b. Indien ja, heeft dit tot gevolg dat een nationale rechter deze nationale regeling buiten toepassing moet laten in een horizontaal geschil dat bij hem voorligt?¹⁵

3. Conclusie advocaat-generaal

Advocaat-generaal Szpunar begint zijn advies met een uiteenzetting van het verbod op horizontale rechtstreekse werking van richtlijnen. Anders dan bepalingen van primair recht, kunnen bepalingen van richtlijnen niet worden ingeroepen in een geschil tegen een particulier, noch om rechten of verplichtingen rechtstreeks aan de richtlijn te ontleen, noch om met die richtlijn strijdig nationaal recht buiten toepassing te laten.¹⁶

De advocaat-generaal wijst er echter op dat het vaste rechtspraak is van het Hof dat richtlijnen toch de rechtspositie van particulieren kunnen beïnvloeden wanneer zij (i) het gevolg zijn van de verplichting tot conforme interpretatie, (ii) wanneer de richtlijn *in casu* een informatieprocedure op het gebied van normen en technische voorschriften betreft, (iii) wanneer een algemeen beginsel van het recht van de Unie de niet-toepassing van het strijdige nationale recht gebiedt, en (iv) in driehoekssituaties waarin de rechtspositie van een derde wordt aangetast door een geschil tussen een particulier en een staat.¹⁷

Hierna gaat de advocaat-generaal in op de kern van zijn advies. Hij identificeert twee gronden op basis waarvan volgens hem de omstreden bepaling van nationaal recht buiten toepassing kan worden gelaten: het bijzondere karakter van de Dienstenrichtlijn als instrument ter

---

¹⁴ Arrest *Thelen Technopark*, punt 23.

¹⁵ Arrest *Thelen Technopark*, punt 23.

¹⁶ Concl. A-G M. Szpunar 15 juli 2021, C-261/20, ECLI:EU:C:2021:620, punten 20-23 (*Thelen Technopark*) (hierna: conclusie *Thelen Technopark*).

¹⁷ Conclusie *Thelen Technopark*, punten 24-28.

concretisering van artikel 49 VWEU en de contractvrijheid zoals vastgelegd in artikel 16 Handvest.

3.1. Artikel 49 VWEU

Ten eerste verdedigt de advocaat-generaal de stelling dat de nationale rechter bepalingen uit het nationaal recht die strijdig zijn met artikel 15 lid 1, artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn buiten toepassing moet laten op grond van die richtlijnbe­palingen zelf aangezien deze concreet vormgeven aan artikel 49 VWEU.

Om deze stelling te staven, wijst de advocaat-generaal erop dat hoofdstuk III van de Dienstenrichtlijn zich onderscheidt van andere secundaire wetgeving in die zin dat het aan het recht op vrijheid van vestiging voor vrijwel alle activiteiten van diensten concreet vormgeeft, waar ander afgeleid recht bepaalde aspecten van het recht op vrijheid van vestiging harmoniseert.¹⁸ De rechtspraak van het Hof die doorgaans van toepassing is op de verhouding tussen de vrijheden opgenomen in het Verdrag en de richtlijnen die (aspecten van) deze vrijheden harmoniseren, is volgens de advocaat-generaal niet automatisch van toepassing op de Dienstenrichtlijn.¹⁹ Daarnaast wijst de advocaat-generaal op twee arresten van het Hof, *Rina Services*²⁰ en *X en Vissers*.²¹ Volgens dit eerste arrest hoeft een kwestie waar is van vastgesteld dat deze binnen het toepassingsgebied van hoofdstuk III van de Dienstenrichtlijn valt, niet meer onderzocht te worden in het licht van de Verdragsbepalingen. Het tweede arrest stelt volgens de advocaat-generaal dat hoofdstuk III van de Dienstenrichtlijn ook toepassing vindt in zuiver interne situaties.²²

Uit deze vaststellingen leidt de advocaat-generaal een tweeledige conclusie af. Enerzijds volgt uit het voorgaande dat wanneer een nationale regeling strijdig wordt geacht met hoofdstuk III van de Dienstenrichtlijn, niet meer hoeft te worden onderzocht of diezelfde regeling wél strookt met de Verdragsbepalingen. Anderzijds kan een nationale regeling die conform

---

¹⁸ Conclusie *Thelen Technopark*, punten 34-36.

¹⁹ Conclusie *Thelen Technopark*, punt 36.

²⁰ HvJ EU 7 mei 2020, C-641/18, ECLI:EU:C:2020:349 (*LG e.a./Rina SpA en Ente Registro Italiano Navale*).

²¹ HvJ EU 30 januari 2018, C-360/15, ECLI:EU:C:2018:44 (*College van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Amersfoort/X BV en Visser Vastgoed Beleggingen BV/Raad van de gemeente Appingedam*).

²² Conclusie *Thelen Technopark*, punt 37.

hoofdstuk III van de Dienstenrichtlijn bevonden wordt, niet meer betwist worden op basis van de Verdragsbepalingen.²³

Deze analyse van hoofdstuk III van de Dienstenrichtlijn als een richtlijn die de vrijheid van vestiging zoals opgenomen in artikel 49 VWEU zowel concreet, en op uitputtende wijze, vormgeeft, als het toepassingsgebied van deze vrijheid uitbreidt tot zuiver interne situaties, rechtvaardigt volgens de advocaat-generaal een specifieke analyse van de horizontale toepassing van de Dienstenrichtlijn in horizontale situaties.²⁴

Bij deze analyse betwist de advocaat-generaal de mogelijkheid tot het invoeren van artikel 49 VWEU teneinde een nationale regeling die strijdig is met hoofdstuk III van de Dienstenrichtlijn buiten toepassing te laten. Dit zou volgens hem namelijk vereisen dat wordt onderzocht of de betwiste nationale richtlijn ook strijdig zou zijn met artikel 49 VWEU mocht de Dienstenrichtlijn niet bestaan, wat schade zou berokkenen aan het *effet utile* van deze richtlijn. Bovendien kan de eventuele horizontale rechtstreekse werking van de richtlijn naar de mening van de advocaat-generaal ook niet categoriek uitgesloten worden, daar dit zou neerkomen op een bepaling van afgeleid recht die de werkingssfeer van een bepaling van primair recht daadwerkelijk beperkt.²⁵

De enige uitweg uit deze impasse ligt volgens de advocaat-generaal in de erkenning van de horizontale rechtstreekse werking van artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn, die artikel 49 VWEU zowel concreet vormgeven, als uitbreiden wat betreft het toepassingsgebied en dus op eenzelfde manier moet kunnen worden ingeroepen als het geval is bij de Verdragsbepaling zelf, met andere woorden ook in horizontale situaties. De nationale regeling die reeds strijdig werd bevonden met de richtlijnbevestigingen moet aldus in het geschil buiten toepassing verklaard worden.²⁶

3.2. Artikel 16 Handvest

Als een tweede mogelijke grond voor het buiten toepassing laten van de betwiste nationale bepalingen in het geschil wendt de advocaat-generaal zich tot het Handvest. Meer bepaald

---

²³ Conclusie *Thelen Technopark*, punt 39.

²⁴ Conclusie *Thelen Technopark*, punt 42.

²⁵ Conclusie *Thelen Technopark*, punten 43-44.

²⁶ Conclusie *Thelen Technopark*, punten 45-47.

meent hij dat een dergelijke grond gevonden kan worden in artikel 16 Handvest, waarin de contractvrijheid is vastgelegd.²⁷

Om deze stelling bij te treden, verwijst de advocaat-generaal naar de *Mangold*-rechtspraak van het Hof. Deze rechtspraak houdt in dat wanneer nationale wetgeving strijdig is met een richtlijn die een algemeen beginsel uitdrukt, deze nationale wetgeving op grond van dat algemene beginsel toch buiten toepassing gelaten kan worden in horizontale situaties. Het buiten toepassing laten gebeurt dan op grond van de strijdigheid van de nationale wetgeving met het rechtstreeks werkende algemene beginsel. Het Hof bepaalde later dat deze redenering ook geldt voor algemene beginselen die hun specifieke uitdrukking vinden in het Handvest, wanneer dit artikel van het Handvest op zich volstaat ‘om aan particulieren een recht te verlenen dat deze als zodanig kunnen doen gelden in een geding tussen hen op een gebied dat onder het Unierecht valt’.²⁸

De advocaat-generaal is van mening dat de *Mangold*-rechtspraak ook toepassing kan vinden in het geschil *in casu*, op grond van de strijdigheid van de betwiste nationale regeling met artikel 15 lid 1, artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn, die grenzen vastleggen voor de rechtvaardige beperking van de contractvrijheid, zoals verankerd in artikel 16 Handvest.

De advocaat-generaal beroept zich hiervoor op de reeds vermelde uitspraak van het Hof in *Commissie/Duitsland*. Het Hof oordeelde in die zaak dat de HOAI niet voldoet aan de vereisten die in artikel 15 lid 1, artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn gesteld worden, namelijk dat bij het vaststellen van de minimum- en maximumtarieven voor diensten binnen het toepassingsgebied van hoofdstuk III van de Dienstenrichtlijn, de grenzen die door het Unierecht gesteld worden aan de beperking van de contractvrijheid, moeten gewaarborgd blijven. Volgens de advocaat-generaal volgt uit dit arrest dat de betwiste nationale regeling de voorwaarden voor rechtmatige beperkingen van bepalingen uit het Handvest naar artikel 52 lid 1 Handvest niet vervult. De nationale regeling vormt dus een onrechtmatige beperking van de contractvrijheid in strijd met artikel 16 Handvest, en moet op

---

²⁷ Artikel 16 Handvest bepaalt: ‘De vrijheid van ondernemerschap wordt erkend overeenkomstig het recht van de Unie en de nationale wetgevingen en praktijken.’

²⁸ Conclusie *Thelen Technopark*, punt 66; HvJ EU 17 april 2018, C-414/16, ECLI:EU:C:2018:257, punt 76 (*Vera Egenberger/Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung e.V.*).

grond van de horizontale rechtstreekse werking van dat artikel in het geschil *in casu* buiten toepassing verklaard worden.²⁹

Advocaat-generaal Szpunar concludeert aldus dat de nationale rechter op grond van artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn, alsook op grond van artikel 16 Handvest, de betwiste nationale regeling buiten toepassing moet laten.³⁰

4.Arrest van het Hof

Het Hof vatte zijn analyse van de eerste vraag over het bestaan van een verplichting voor de nationale rechter om § 7 HOAI in een horizontaal geschil buiten toepassing te laten op grond van de strijdigheid van die nationale bepaling met artikel 15 lid 1, artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn, aan door de verwijzende rechter te herinneren aan de inhoud en grenzen van het voorrangsbeginsel van het Unierecht.³¹ Het Hof wees daarbij op de verplichting tot conforme interpretatie van het nationaal recht naar het Unierecht, maar ook op de beperking die aan die verplichting gesteld wordt. Een dergelijke interpretatie mag niet leiden op een *contra legem*-interpretatie van het nationaal recht.³² De verwijzende rechter meent echter dat het nationaal recht in kwestie niet conform Unierecht geïnterpreteerd kan worden zonder te resulteren in een *contra legem*-interpretatie.³³

Vervolgens ging het Hof over tot een analyse van zijn rechtspraak over de aard van richtlijnen en de juridische gevolgen die aan hen toebedeeld worden.³⁴ Daar de Unie slechts bij verordening, en niet bij richtlijn, bevoegd is om algemene en abstracte verplichtingen met onmiddellijke werking aan particulieren op te leggen, kan een richtlijn in een geschil tussen particulieren op zichzelf geen grond vormen om een daarmee strijdige bepaling van nationaal recht buiten toepassing te laten.³⁵ *In casu* is de nationale rechter dus niet gehouden om § 7 HOAI buiten toepassing te laten op basis van de strijdigheid van die bepaling met artikel 15

---

²⁹ Conclusie *Thelen Technopark*, punten 112-114.

³⁰ Conclusie *Thelen Technopark*, punt 127.

³¹ Arrest *Thelen Technopark*, punt 24.

³² Arrest *Thelen Technopark*, punten 26-28.

³³ Arrest *Thelen Technopark*, punten 17 en 29.

³⁴ Arrest *Thelen Technopark*, punten 29-31.

³⁵ Arrest *Thelen Technopark*, punt 32.

lid 1, artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn.³⁶ Het feit dat het Hof reeds in een vorig arrest deze strijdigheid vaststelde en dat deze schending als gevolg daarvan nog steeds niet geremedieerd is door de lidstaat, verandert niets aan deze conclusie.³⁷

Het Hof wijst daarna op een derde mogelijkheid ter remediëring van de schending van het Unierecht, de staatsaansprakelijkheid zoals ontwikkeld in zijn rechtspraak in *Francovich*.³⁸

De partij wiens rechtspositie geschaad is door de onverenigbaarheid van het nationale recht met het Unierecht kan zich op die manier voor de vergoeding van de schade die hij ten gevolge van die onverenigbaarheid heeft opgelopen, wenden tot de lidstaat zelf, wiens verantwoordelijkheid het was om het nationaal recht in overeenstemming te brengen met het Unierecht.³⁹

Het bestaan van de eerdere vaststelling van de schending van het Unierecht in *Commissie/Duitsland* is volgens het Hof voor de staatsaansprakelijkheid wél van belang. Een van de voorwaarden die gekoppeld wordt aan deze doctrine is namelijk dat de schending van het Unierecht in kwestie voldoende gekwalificeerd moet zijn. Naar vaste rechtspraak van het Hof, is een schending die verder blijft bestaan na een uitspraak van het Hof, een voldoende gekwalificeerde schending.⁴⁰

In zijn antwoord op de eerste vraag stelt het Hof dan ook dat een nationale rechter, enkel op basis van het Unierecht, niet verplicht is om § 7 HOAI buiten toepassing te laten op grond van diens strijdigheid met artikel 15 lid 1, artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn in een horizontaal geschil. Deze conclusie doet volgens het Hof niet af aan de mogelijkheid van de nationale rechter om op basis van bepalingen uit het nationale recht de strijdige nationale rechtsregels buiten toepassing te laten in het geschil. Bovendien kan de benadeelde partij een vergoeding vorderen voor de schade opgelopen door de strijdigheid van het nationaal recht met het Unierecht.⁴¹

---

³⁶ Arrest *Thelen Technopark*, punten 34-37.

³⁷ Arrest *Thelen Technopark*, punten 38-40.

³⁸ Arrest *Thelen Technopark*, punt 41; HvJ EG 19 november 1991, C-6/90 en C-9/90, ECLI:EU:C:1991:428 (*Francovich en Bonifaci/Italië*).

³⁹ Arrest *Thelen Technopark*, punten 42-43.

⁴⁰ Arrest *Thelen Technopark*, punten 44-47.

⁴¹ Arrest *Thelen Technopark*, punt 48.

Vervolgens wendt het Hof zich tot de tweede vraag die betrekking heeft op de onverenigbaarheid van de betwiste nationale rechtsregel met de vrijheid van vestiging voor diensten zoals neergelegd in artikel 49 VWEU, en de eventuele gevolgen die een dergelijke schending met zich mee zou brengen. Het Hof besluit dat de bepalingen van het VWEU geen toepassing vinden in zuiver interne situaties. De verwijzende rechter heeft volgens het Hof ook niet voldoende duidelijk aangetoond dat er een verband is tussen deze zuiver interne situatie enerzijds, en de fundamentele vrijheden anderzijds. Het Hof kan dus niet oordelen over de noodzakelijkheid van de prejudiciële beslissing van het Hof voor de beslechting van het geschil en verklaart de vraag niet-ontvankelijk.⁴²

5.Een bevestiging zonder verheldering van het Hof en een teleurstellende troostprijs voor de particulier

Wat blijft nazinderen na een lezing van *Thelen Technopark* is niet zozeer wat het Hof ter zake concludeerde, maar het contrast tussen die eenduidige conclusie van het Hof en de omvangrijke argumenten van de advocaat-generaal. De bestaansreden van de voorstellen die de advocaat-generaal naar voren schuift is immers de onduidelijkheid die voortvloeit uit de rechtspraak van het Hof over de mogelijkheden tot de horizontale toepassing van richtlijnen, naast de horizontale rechtstreekse werking. Om deze onduidelijkheid, en het gebrek aan verheldering die de uitspraak van het Hof brengt, tot uitdrukking te brengen, moeten de argumenten van de advocaat-generaal gekaderd worden in de rechtspraak van het Hof over het verbod op horizontale rechtstreekse werking van richtlijnen en de mogelijkheid om aan dit verbod te ontsnappen door beroep te doen op het primair Unierecht.

5.1.Het verbod op de horizontale rechtstreekse werking van richtlijnen

Nadat het Hof in *Van Gend en Loos*⁴³ de doctrine van rechtstreekse werking in het leven riep, in *Van Duyn*⁴⁴ erkende dat ook richtlijnbevestigingen rechtstreekse werking konden genieten, en het toepassingsgebied van deze doctrine in *Defrenne/Sabena*⁴⁵ voor Verdragsbepalingen

---

⁴² Arrest *Thelen Technopark*, punten 51-55.

⁴³ HvJ EG 5 februari 1963, C-26/62, ECLI:EU:C:1963:1 (*NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos/Netherlands Inland Revenue Administration*).

⁴⁴ HvJ EG 4 december 1974, C-41/74, ECLI:EU:C:1974:133 (*Yvonne van Duyn/Home Office*).

⁴⁵ HvJ EG 8 april 1976, C-43/75, ECLI:EU:C:1976:56 (*Defrenne/Sabena*).

uitbreidde naar geschillen tussen particulieren, werd het in *Marshall*⁴⁶ en *Faccini Dori*⁴⁷ geconfronteerd met de vraag of die richtlijnbevestigingen ook rechtstreekse werking hebben in horizontale situaties. Het antwoord van het Hof hierop was negatief. Het Hof steunt daarbij op de aard van richtlijnen die, zoals blijkt uit (huidig) artikel 288 VWEU, enkel verplichtingen inhouden voor de lidstaten aan wie ze geadresseerd zijn.⁴⁸ Bovendien zou hun horizontale rechtstreekse werking ertoe leiden dat de Unie in staat zou zijn om algemene verplichtingen met onmiddellijke werking in het leven te kunnen roepen voor individuen, wat een bevoegdheid is die de Unie enkel toekomt bij het aannemen van verordeningen.⁴⁹

Desalniettemin ontstond binnen de rechtsleer onenigheid over de precieze draagkracht van dit verbod tegenover het buiten toepassing laten van nationale rechtsregels die strijdig zijn met richtlijnbevestigingen, gestoeld op het vermeende verschil tussen *invocabilité d'exclusion* en *invocabilité de substitution*. Zij die het bestaan van dit onderscheid verdedigden meenden dat aangezien *invocabilité d'exclusion* louter de niet-toepassing van de nationale rechtsregel die strijdig is met de richtlijn behelst, dit niet neerkomt op rechtstreekse werking, maar louter gezien moet worden als het gevolg van het voorrangsbeginsel van Unierecht. Enkel bij *invocabilité de substitution*, waarbij naast de niet-toepassing van de strijdige nationale bepaling voor de beslechting van het geschil ook rechtstreeks beroep gedaan wordt op de rechten en verplichtingen vervat in de richtlijn, is sprake van rechtstreekse werking, en geldt tussen particulieren het verbod op horizontale rechtstreekse werking van richtlijnen.⁵⁰

Na het decennialang uitblijven van een duidelijk antwoord van het Hof, en na het vloeien van tal van liters inkt uit de pen van niet alleen rechtsgeleerden, maar ook advocaten-generaal en

---

⁴⁶ HvJ EG 26 februari 1986, C-152/84 (*M. H. Marshall/Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority (Teaching)*) (hierna: arrest *Marshall*).

⁴⁷ HvJ EG 14 juli 1994, C-91/92, ECLI:EU:C:1994:292 (*Faccini Dori/Recreb*) (hierna: arrest *Faccini Dori*).

⁴⁸ Arrest *Marshall*, punt 48; arrest *Faccini Dori*, punt 22.

⁴⁹ Arrest *Faccini Dori*, punt 24; G. Betlem, 'Medium Hard Law – Still No Horizontal Direct Effect of European Community Directives After Faccini Dori', *Columbia Journal of European Law* (1) 1995, afl. 3, p. 478.

⁵⁰ M. Dougan, 'When Worlds Collide! Competing Visions of the Relationship Between Direct Effect and Supremacy', *Common Market Law Review* (44) 2007, afl. 4, p. 938; T. Tridimas, 'Black, White and Shades of Grey: Horizontality of Directives Revisited', *Yearbook of European Law* (21) 2001, afl. 1, p. 330; S. Prechal, 'Does Direct Effect Still Matter?', *Common Market Law Review* (37) 2000, afl. 5, p. 1055.

zelfs rechters,⁵¹ beslechtte het Hof de vraag in het arrest *Poplawski II*,⁵² dat door het Hof in *Thelen Technopark* in een span van acht paragrafen niet minder dan zes keer geciteerd werd. In *Poplawski II* stelde het Hof dat nationale rechters op grond van het Unierecht slechts verplicht zijn om nationale regels die strijdig zijn met het Unierecht buiten toepassing te laten, indien de bepalingen van Unierecht *in casu* rechtstreekse werking genieten. Het onderscheid tussen *invocabilité d'exclusion* en *invocabilité de substitution* werd zo opgeborgen, en de achterpoort voor het verbod van de horizontale rechtstreekse werking van richtlijnen die volgens sommige rechtsgeleerden door het voorrangsbeginsel werd opengehouden, sloot.

5.2. De relativiteit van het verbod: *Mangold* en het beroep op het primair Unierecht

Waar het Hof een deur sluit, loont het om te kijken of er geen ramen openstaan. Met betrekking tot het verbod op de horizontale rechtstreekse werking van richtlijnen, blijken inderdaad enkele ramen open te staan. Eén daarvan werd door het Hof opgezet in *Mangold*.⁵³ In dat arrest stond de vraag centraal of een particulier zich in verhouding tot een andere particulier kon beroepen op een bepaling uit Richtlijn 2000/78/EG om een daarmee strijdige nationale rechtsregel buiten toepassing te laten verklaren.⁵⁴ Het Hof stelde dat de betwiste nationale bepaling buiten toepassing moest gelaten worden in het horizontale geschil omwille van de strijdigheid van die bepaling met het algemene beginsel van non-discriminatie, dat een algemeen beginsel van Unierecht is en aan de basis ligt van Richtlijn 2000/78/EG.⁵⁵

---

⁵¹ Zie respectievelijk o.a. M. Dougan, 'When Worlds Collide! Competing Visions of the Relationship Between Direct Effect and Supremacy', *Common Market Law Review* (44) 2007, afl. 4, p. 931-963; concl. A-G A. Saggio 16 december 1999, C-244/98, ECLI:EU:C:1999:620, punt 37 (*Océano Grupo Editorial en Salvat Editores*); K. Lenaerts & T. Corthaut, 'Of Birds and Hedges: The Role of Primacy in Invoking Norms of EU Law', *European Law Review* (31) 2006, afl. 3, p. 287-315.

⁵² HvJ EU 24 juni 2019, C-573/17, ECLI:EU:C:2019:530 (*Criminal proceedings against Daniel Adam Poplawski*) (hierna: *Poplawski II*).

⁵³ HvJ EG 22 november 2005, C-144/04, ECLI:EU:C:2005:709 (*Mangold/Rüdiger Helm*) (hierna: arrest *Mangold*).

⁵⁴ F. Fontanelli, 'General Principles of the EU and a Glimpse of Solidarity in the Aftermath of *Mangold* and *Küçükdeveci*', *European Public Law* (17) 2011, afl. 2, p. 227.

⁵⁵ Arrest *Mangold*, punt 77.

Dit arrest deed het nodige stof opwaaien, daar het niet geheel duidelijk was of de richtlijn, dan wel het algemene beginsel van Unierecht verantwoordelijk was voor de buitentoepassinglating van de strijdige nationale richtlijn.⁵⁶ In *Küçükdeveci*⁵⁷ verduidelijkte het Hof dat de verplichting van de nationale rechter om een bepaling van nationaal recht die strijdig is met het algemene beginsel van non-discriminatie buiten toepassing te laten, voortvloeit uit dat algemene beginsel zelf. De richtlijn, die uitdrukking geeft aan dat algemene beginsel, dient slechts als maatstaf om te toetsen of het algemene beginsel effectief geschonden werd.⁵⁸

Nog later extrapoleerde het Hof deze redenering naar het Handvest. In *Egenberger, IR, Max Planck Gesellschaft, Bauer en Broßonn en Cresco*,⁵⁹ leidde het Hof de verplichting van de nationale rechter om een nationale rechtsregel die strijdig werd bevonden met een richtlijn buiten toepassing te laten af uit de horizontale rechtstreekse werking van het grondrecht die de richtlijnen *in casu* concretiseerden, namelijk respectievelijk het recht op non-discriminatie zoals neergelegd in artikel 21 lid 1 Handvest, en het recht op jaarlijks verlof zoals neergelegd

---

⁵⁶ T. Capeta, 'Advocate General: Bringing Clarity to CJEU Decisions: A Case-Study of *Mangold* and *Küçükdeveci*', *Cambridge Yearbook of European Legal Studies* (14) 2012, p. 568-569; E. Muir, 'Of Ages in – And Edges Of – EU Law', *Common Market Law Review* (48) 2011, afl. 1, p. 50; D. Schiek, 'The ECJ Decision in *Mangold*: A Further Twist on Effects of Directives and Constitutional Relevance of Community Equality Legislation', *Industrial Law Journal* (35) 2006, afl. 3, p. 337.

⁵⁷ HvJ EU 19 januari 2010, C-555/07, ECLI:EU:C:2010:21 (*Seda Küçükdeveci/Swedex GmbH & Co. KG*).

⁵⁸ S. Robin-Olivier, 'The evolution of direct effect in the EU: Stocktaking, problems, projections', *International Journal of Constitutional Law* (12) 2014, afl. 1, p. 171-172; P. Cabral & R. Neves, 'General Principles of EU Law and Horizontal Direct Effect', *European Public Law* (17) 2011, afl. 3, p. 447; F. Fontanelli, 'Some Reflections on the General Principles of the EU and on Solidarity in the Aftermath of *Mangold* and *Küçükdeveci*', *European Public Law* (17) 2011, afl. 2, p. 230.

⁵⁹ HvJ EU 17 april 2018, C-414/16, ECLI:EU:C:2018:257 (*Vera Egenberger/Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung e.V.*); HvJ EU 11 september 2018, C-68/17, ECLI:EU:C:2018:696 (*IR/JQ*); HvJ EU 6 november 2018, C-684/16, ECLI:EU:C:2018:874 (*Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften e.V.*); HvJ EU 6 november 2018, C-569/16 en C-570/16, ECLI:EU:C:2018:871 (*Stadt Wuppertal/Maria Elisabeth Bauer en Volker Willmeroth/Martina Broßonn*); HvJ EU 22 januari 2019, C-193/17, ECLI:EU:C:2019:43 (*Cresco Investigation GmbH/Markus Achatzi*).

in artikel 31 lid 2 Handvest. Desalniettemin geldt dit niet voor elk grondrecht in het Handvest. In *Association de médiation sociale*⁶⁰ ontkende het Hof de horizontale rechtstreekse werking van artikel 27 Handvest, vermits dat artikel, in tegenstelling tot artikel 21 lid 1 Handvest, niet ‘op zich volstaat om aan particulieren een subjectief recht te verlenen waarop als zodanig een beroep kan worden gedaan’.⁶¹

In *Thelen Technopark* meent de advocaat-generaal dat artikel 16 Handvest, dat het recht op contractvrijheid waarborgt, tot de categorie behoort die wél aan deze voorwaarde voldeed. Artikel 16 Handvest heeft volgens de advocaat-generaal, in tegenstelling tot artikel 27 Handvest, geen verdere precisering nodig, en volstaat op zich, met betrekking tot het recht van partijen om afspraken te maken betreffende de prijs van de dienst, om door particulieren te kunnen worden ingeroepen.⁶²

Het Hof volgt de redenering van de advocaat-generaal niet. Aangezien het helemaal niet ingaat op het voorstel van de advocaat-generaal, kan uit het arrest ook niet afgeleid worden waarom het Hof artikel 16 Handvest, in combinatie met artikel 15 lid 2 onder g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn, *in casu* niet van toepassing acht.

Een mogelijke verklaring is dat het Hof van oordeel is dat de Dienstenrichtlijn, in tegenstelling tot de relevante richtlijnen binnen de rechtspraak van het Hof in onder andere *Egenberger* en *Bauer en Broßonn*, niet strekt tot de implementatie van een grondrecht en een te geringe invloed heeft op de contractvrijheid zoals neergelegd in artikel 16 Handvest.⁶³

Wanneer de argumentatie van de advocaat-generaal gevolgd zou worden, zou het leeuwendeel van de richtlijnen inzake marktregulering in aanmerking komen op een dergelijke manier te worden toegepast. Het uitbreiden van de redenering in *Egenberger* naar artikel 15 lid 2 onder

---

⁶⁰ HvJ EU 15 januari 2014, C-176/12, ECLI:EU:C:2014:2 (*Association de médiation sociale/Union locale des syndicats CGT and Others*) (hierna: arrest AMS).

⁶¹ Arrest AMS, punt 47.

⁶² Conclusie *Thelen Technopark*, punten 85-93.

⁶³ B. De Witte, ‘The Thelen Technopark Berlin judgment: the Court of Justice sticks to its guns on the horizontal effect of directives’, *REALaw* 6 mei 2022, <https://realaw.blog/2022/05/06/the-thelen-technopark-berlin-judgment-the-court-of-justice-sticks-to-its-guns-on-the-horizontal-effect-of-directives-by-bruno-de-witte>.

g) en artikel 15 lid 3 Dienstenrichtlijn in het licht van artikel 16 Handvest zou zo de deur kunnen openzetten naar een ‘vermarkting van het grondrechtenrecht’.⁶⁴

Ondanks het feit dat het Hof de conclusie van de advocaat-generaal niet volgde, zet zijn omstandige argumentatie ten voordele van een horizontale toepassing van de Dienstenrichtlijn in de verf dat nog steeds onduidelijkheid heerst rond de precieze voorwaarden die het Hof hanteert bij het beoordelen of een nationale rechtsregel die strijdig is met een richtlijnbevestiging op grond van het Handvest buiten toepassing kan worden verklaard binnen een horizontaal geschil. Vermits het Hof in zijn arrest niet inging op de conclusie van de advocaat-generaal, kan *Thelen Technopark* hierbij geen verduidelijking bieden.

Ook de tweede suggestie die advocaat-generaal Szpunar het Hof in zijn conclusie aanreikte, was gestoeld op het invoeren van het primaire recht, ditmaal artikel 49 VWEU, als grond om de met de Dienstenrichtlijn strijdige nationale rechtsregel buiten toepassing te laten. Of het *Mangold*-effect ook geëxtrapoleerd kan worden naar artikel 49 VWEU, blijft echter ook na *Thelen Technopark* onduidelijk.⁶⁵ Daar het Hof bij gebrek aan een grensoverschrijdend element de vraag van de verwijzende rechter ter zake niet-ontvankelijk verklaarde, kan uit het arrest niet afgeleid worden of artikel 49 VWEU bij een grensoverschrijdend conflict wél de *de jure*-basis vormt voor de buitentoepassingverklaring van het nationale recht in geval van strijdigheid met hoofdstuk III van de Dienstenrichtlijn.

5.3. Staatsaansprakelijkheid: vangnet of troostprijs?

Na de uitsluiting van de horizontale rechtstreekse werking van de Dienstenrichtlijn te bevestigen, en na de pistes waarbij op het primair Unierecht gesteund zou worden om de met de Dienstenrichtlijn strijdige bepalingen van nationaal recht te sluiten, komt het Hof uiteindelijk terecht bij de klassieke troostprijs die doorgaans uitgereikt wordt aan de particulier bij het uitblijven van effectievere remedies om een schending van het Unierecht te remediëren voor de nationale rechtbank: de staatsaansprakelijkheid.

De remedie van staatsaansprakelijkheid is binnen het geheel van remedies voor schendingen van het Unierecht die voor de nationale rechtbank kunnen worden ingeroepen inderdaad slechts een troostprijs, en dit vanwege de moeilijk te vervullen voorwaarde van

---

⁶⁴ *Ibid.* De Witte verwijst naar een ‘marketization of fundamental rights law’.

⁶⁵ J. Lindeboom, ‘*Thelen Technopark* and the Legal Effects of the Services Directive in Purely Internal and Horizontal Disputes’, *European Papers* (7) 2022, afl. 1, p. 316-317.

gekwalficeerde schending van het Unierecht en de limieten die eigen zijn aan de nationale procedures die een particulier in staat moeten stellen om zich te beroepen op die vordering. Het criterium dat een schending van het Unierecht voldoende gekwalficeerd moet zijn, wordt vaak bestempeld als een moeilijk te overkomen hindernis voor een particulier om aanspraak te maken op zijn vergoeding op basis van staatsaansprakelijkheid.⁶⁶ Het voldoen aan deze voorwaarde hangt voornamelijk af van de gradatie in beoordelingsvrijheid die de lidstaat die de schending heeft begaan, daarbij genoot. De grootte van die beoordelingsvrijheid is dan omgekeerd evenredig met de kans dat een gekwalficeerde schending van het Unierecht door de nationale rechters zal worden vastgesteld.⁶⁷ *De facto* komt deze beoordeling neer op de vraag of de lidstaat de grenzen van zijn beoordelingsvrijheid niet ernstig en manifest met de voeten getreden heeft.⁶⁸

Mocht Thelen gevolg geven aan de schending van het Unierecht door Duitsland in de vorm van de onverenigbaarheid van § 7 HOAI met de Dienstenrichtlijn, dan ligt de grens voor de doorgaans moeilijk te vervullen vereiste van de voldoende gekwalficeerde schending weliswaar al iets lager. Het Hof stelde in zijn arrest zelf immers al dat een schending die blijft voortbestaan nadat die reeds door het Hof werd vastgesteld, beschouwd kan worden als voldoende gekwalficeerd.⁶⁹

Een tweede, vaak problematisch aspect in dit verband, is het feit dat particulieren beroep moeten doen op nationale procedures om hun vordering af te dwingen. Naarmate procedurele regels van lidstaat tot lidstaat kunnen verschillen op het vlak van bijvoorbeeld

---

⁶⁶ T. Lock, 'Is Private Enforcement of EU Law Through State Liability a Myth? An Assessment 20 Years after *Francovich*', *Common Market Law Review* (49) 2012, afl. 5, p. 1693-1694; D. Leczykiewicz, 'Effectiveness of EU Law Before National Courts: Direct Effect, Effective Judicial Protection, and State Liability', in: D. Chalmers & A. Arnull (red.), *The Oxford Handbook of European Union Law*, Oxford: Oxford University Press 2015, p. 229; J. Marson, 'Holes in the Safety Net? State Liability and the Need for Private Law Enforcement', *Liverpool Law Review* (25) 2004, p. 122-124.

⁶⁷ T. Lock, 'Is Private Enforcement of EU Law Through State Liability a Myth? An Assessment 20 Years after *Francovich*', *Common Market Law Review* (49) 2012, afl. 5, p. 1693-1694.

⁶⁸ T. Lock, 'Is Private Enforcement of EU Law Through State Liability a Myth? An Assessment 20 Years after *Francovich*', *Common Market Law Review* (49) 2012, afl. 5, p. 1694.

⁶⁹ Arrest *Thelen Technopark*, punten 44-47.

verjaringstermijnen, zal de uitkomst van een vordering voor staatsaansprakelijkheid dit ook doen.⁷⁰ Alhoewel het aan de lidstaten is om deze procedures, en de limieten daarvan, in te vullen, moeten zij hierbij wel voldoen aan de principes van effectiviteit en equivalentie.⁷¹ Uit de recente uitspraak van het Hof in *Commissie/Spanje*⁷² blijkt echter nogmaals dat de interpretatie en toepassing van die voorwaarden niet vanzelfsprekend zijn.⁷³

6. Besluit

Thelen Technopark legt twee pijnpunten bloot binnen de remedies waarop particulieren zich voor een nationale rechter kunnen beroepen tegen schendingen van Unierechtelijke richtlijnbevestigingen. In *Poplawski II* werd door het Hof elke twijfel weggenomen die nog kon bestaan over een onderscheid tussen *invocabilité d'exclusion* en *invocabilité de substitution*, waarbij richtlijnbevestigingen wel nog onder de noemer van die eerste zouden kunnen worden ingeroepen om strijdige nationale bevestigingen buiten toepassing te laten in horizontale situaties. Desalniettemin volgt uit vaste rechtspraak van het Hof dat nationale rechtsregels die strijdig zijn met richtlijnbevestigingen onder bepaalde voorwaarden wél nog buiten toepassing verklaard kunnen worden in horizontale geschillen op grond van het Handvest. De conclusie van advocaat-generaal Szpunar illustreert echter dat wie zich op een dergelijke manier wil beroepen op het Handvest om een schending van een richtlijn te remediëren voor de nationale rechtbank het nog steeds koffiedik kijken is met betrekking tot wat deze voorwaarden precies zijn. Een tweede pijnpunt blijkt uit het uiteindelijke resultaat in *Thelen Technopark*. Bij een schending van een richtlijnbevestiging in een horizontale verhouding, die niet kan worden geredieerd door conforme interpretatie van de strijdige nationale bevestiging, zal een

---

⁷⁰ T. Lock, 'Is Private Enforcement of EU Law Through State Liability a Myth? An Assessment 20 Years after *Francovich*', *Common Market Law Review* (49) 2012, afl. 5, p. 1699.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² HvJ EU 28 juni 2022, C-278/20, ECLI:EU:C:2022:503 (*Commissie/Spanje (Violation du droit de l'Union par le législateur)*).

⁷³ Zie verder: S. Iglesias, 'The narrow(er) scope of equivalence (and effectiveness) in State liability actions: what if I told you that they are not real principles? – *Commission v Spain (C-278/20)*', *EU Law Live* 20 juli 2022, <https://eulawlive.com/op-ed-the-narrower-scope-of-equivalence-and-effectiveness-in-state-liability-actions-what-if-i-told-you-that-they-are-not-real-principles-commission-v-spain-c-278-20-by-sar>.

particulier zich tevreden moeten stellen met de troostprijs van staatsaansprakelijkheid, die teneinde die schending werkelijk te remediëren, mijlenver van de voornoemde remedies staat.

*F. Van Reempts*⁷⁴

---

⁷⁴ Fien Van Reempts is mandaatassistent in het Recht van de Europese Unie aan de Universiteit Antwerpen.